

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA TÜRKİYE'DE TARIM KESİMİNİN EKONOMİK DURUMU (1923-1935)

İbrahim İNCİ*

Özet

1923-1935 yılları aralığında Türkiye ekonomisinin temelini oluşturmasına karşın, bu sektörde, ülke kaynaklarının az bir kısmının ekonomik olmayan yollarla işletilmesi, üretim miktarını, mümkün olanın çok altında bir düzeyde tutmuştur. Küçük köylü işletmelerinin yaklaşık %50 sinin yetersiz topraklar üzerinde geçimlik üretim yapmalarının nedenlerinin başında, tarım arazilerinin yarısından çoğunun az sayıda büyük arazi sahiplerinin elinde toplanmış olması gelmekteydi. Bahsi geçen bu dönemde Cumhuriyet hükümetlerinin topraksız veya yeterli toprağı olmayan köylüyü, toprağı kavuşturma konusundaki girişimleri, arazi mülkiyetiyle ilgili adaletsiz yapıyı kısmen düzeltmiştir. Ancak, yürütülen politikalara rağmen, köylünün önemli bir kısmı başkalarının arazisinde ortakçı, yarıcı veya ırgat olarak çalışmayı sürdürmek zorunda kalmıştır.

Araştırma ve incelemeye konu olan dönemde ve özellikle kriz yıllarında, ülkede var olan kredi ve pazarlama ilişkileri, tüccar-tefecinin küçük üreticinin ürettiği iktisadi fazlaya el koyma sürecinin en önemli mekanizması olmuştur.

Anahtar Kelimeler

Tarım, Çiftçi, Tüccar, Tefeci, Gelir.

THE ECONOMIC SITUATION OF AGRICULTURAL SECTOR IN THE EARLY YEARS OF TURKISH REPUBLIC (1923-1935)

Abstract

Although agriculture was the main sector of Turkish economy in 1923-1935, non-economic management of a tiny portion of national resources in agricultural sector resulted in quite a lower production than possible. The main reason why the small villager businesses would produce just for survival was the majority of agricultural land was owned by a minority group of people. There were several governmental efforts to give agricultural land to landless villager or those owning insufficient land. Although these efforts corrected partly, the unjust situation related to the land ownership, significant percentage of villagers had to maintain their sharecropper or laborer position in somebody else's land. The credit and marketing relationships that existed in

* Ar. Gör. Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı. ibrahiminci@hotmail.com

that period, especially during the crisis years were the most important mechanisms for the usurer or merchant to steal the economic extra that the small producers produced.

Key Words

Agriculture, Farmer, Merchant, Usurer, Income

GİRİŞ

Tarımın en güçlü sektör olduğu ülkelerde ekonomik kalkınma için tarım kesiminde verim ve üretimin artırılması bir zorunluluktur. Çünkü gelişmiş bir tarım kesimi, ülkenin gıda, hammadde, iş gücü, sermaye ve döviz gibi hayati ihtiyaçlarını karşılayarak ülke kalkınmasını teşvik eder. Nitekim, 18. ve 19. yüzyıllarda Batı Avrupa ve Japonya'da tarım teknolojisindeki gelişmeler sonucu bu sektörde yaratılan verim ve üretim artışları ekonomik gelişmeyi uyaran en önemli etkenlerden biri olmuştur (Dinler, 1996: 54-55).

1923-1935 yılları arasında Türkiye'nin ekonomisi tarıma dayanmaktaydı. Tarım sektörü, Cumhuriyet döneminde uzun yıllar ülkenin tarıma dayalı bu özelliğini koruyarak ekonominin temelini oluşturmuştur

Cumhuriyet döneminde tarıma yüklenen işlev ve bu alanda izlenen politikaların üç temel amacı olmuştur. Bu amaçlar milli işeyi sağlamak, milli sanayiye o günkü ve gelecekteki ihtiyaçları ölçüsünde gerekli hammaddelerle beslemek, ihracatı artırarak sanayi alanında kalkınmanın gerektirdiği döviz ülkeye kazandırmaktı. Cumhuriyet'in benimsemiş olduğu halkçılık ilkesinin gereği, gerçek üretici olan köylünün geçim durumunu iyileştirmek, onun bağımsız bir üretici olarak varlığını geliştirerek sürdürmesini sağlamaktı (Tekeli-İlkin, 1988: 38-39).

Bu çalışmada 1923-1935 döneminde tarım kesiminin genel olarak ekonomik durumu açıklanarak, Dünya Ekonomik Bunalımının köylü üzerindeki etkisi araştırılması hedeflenmiştir. Bir yandan Türkiye'de arazi mülkiyet yapısının toprak tasarruf şeklini ne yönde etkilediği irdelenirken, öte yandan büyük toprak sahibi, tüccar ve tefecinin küçük köylü üreticisiyle girdiği üretim pazarlama ve kredi ilişkilerinin üreticinin gelir ve serveti üzerindeki etkisi ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, daha çok bitkisel üretim üzerinde durulmuştur.

TARIMIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Türkiye bağlamında tarımın genel özelliklerine kısaca bakılacak olursa, öncelikle bu sektörde üretimin büyük ölçüde doğaya bağlı olduğu görülmektedir. Ele alınan dönemde, üretim tekniğinin geriliğinin de etkisiyle Türkiye'de tarımsal üretim hava şartlarına bağlı olarak yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstermekte olup, 1928 ile 1950 arasında hava koşullarının en kötü olduğu üç yılın buğdayda arazi verim ortalaması en iyi üç yılının ancak %54'ü kadar olmaktadır. (Cumhuriyet, 28 Eylül 1924; Tezel, 1994: 351).

Tarımsal ürünlerin pek çoğu bütün yıl süresince değil, sadece yılın belli mevsimlerinde olgunlaşıp hasat edilmektedir. Aynı zamanda tarım ürünleri talep esnekliği de düşüktür. Tarım ürünlerinin bu özelliği hasat mevsiminde ürünün piyasaya ani olarak talep miktarının çok üstünde arz edilmesine yol açmaktadır. Bu durum ise mevsimlik fiyat dalgalanmalarına neden olmaktadır. Örneğin, 1931-1932 hasat yılında Türkiye'de buğday fiyatlarındaki mevsimlik dalgalanmalar

Konya borsasında %60, İstanbul borsasında %37 olmuştur (Güray, Yurtmen, 1937: 50-51).

Tarımda üretimin mevsimlik olması, bu sektörde faaliyet hacmini de mevsimlere göre değiştirmektedir. Faaliyet hacminin azaldığı kış aylarında emek ve diğer girdilerin kullanımı azalmakta; yükseldiği yaz aylarındaysa emek ve diğer üretim girdilerinin talebinde artış olmaktadır. İncelenen dönemde, Çukurova'da, pamuk hasat mevsiminde iş gücü talebi yılın diğer mevsimlerine göre çok artmaktaydı. Bölgenin 70-100 bin arasındaki işçi ihtiyacı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Orta Anadolu'nun arazisi kıt yörelerinden karşılanmaktaydı (Silier, 1988: 15; Pamuk, 1993:179).

Tarımsal üretimin %90'ı insanların yaşaması için gerekli besin maddelerinden oluştuğundan toprakların çok büyük bölümü bu ürünlerin üretimine ayrılmaktadır (Sarc, 1934: 47). 1923-1935 döneminde Türkiye'nin ekili alanlarının yaklaşık %90'ı hububat üretimine ayrılmıştı. Baklagiller ve sebze gibi diğer besin maddelerine ayrılan toprakların toplam içindeki payı da %4 idi (İstatistik Yıllığı C 5, 1930: 164). Bunlara ilave olarak üretilen sanayi bitkileri içinde gıda maddesi niteliğinde olan bir çok ürün de bulunmaktaydı.

Tarımsal üretimin genel özelliklerinden bir diğeri, ürün arz piyasasının tam rekabet koşullarına yaklaşmasıdır. Üretimin türdeş olması ve büyüklü küçüklü bir çok firma tarafından üretiliyor olması, tarım ürünleri arz piyasasına belirtilen özelliği kazandırmaktadır. Tarım ürünleri satış piyasası, pazarın gelişmişlik düzeyine göre tam rekabete yakın piyasa ile aksak rekabet piyasalarının en ucunda olan monopson piyasasına kadar farklılık göstermektedir (Kazgan, 1977: 10). İncelenen dönemde Türkiye'de tarım ürünleri arz piyasası tam rekabete yakın piyasa özellikleri göstermesine karşın, talep piyasasının çok az sayıda veya birkaç alıcıdan oluşan oligopson veya monopson piyasasına benzer özellikler taşıdığı anlaşılmaktadır (Tezel, 1994: 402; Aktan, 1955: 294-295; Silier, 1981: 52,93).

Tarımın doğaya ve farklı piyasa koşullarına bağlılığı, küçük üreticinin üretim, pazarlama ve kredi konularında sürekli sıkıntı içinde olması her ülkede tarımı çok problemlili bir sektör durumuna getirmiştir. Bu yüzden tarımın yapısal değişiminden, girdi ve ürün piyasalarına kadar geniş bir alanda, devlet müdahalesi söz konusu olmaktadır (Kazgan, 1977: 4; Dinler, 1996: 244).

TÜRK TARIMINDA TOPRAK DAĞILIMI VE TASARRUF ŞEKİLLERİ

Cumhuriyet dönemine Osmanlı'dan aktarılan toprak mülkiyet yapısı incelendiğinde, tarım arazilerinin %65'inin sayıları 40 000'i aşmayan derebeyi ve toprak ağalarının elinde olduğu anlaşılmaktadır. Kırsal kesimde yaşayan toplam bir milyon ailenin %87'sinin, yani 870 000 ailenin elinde toprakların ancak %35'i bulunmaktaydı. Topraksız köylü ailelerinin sayısı ise 80 000 ve toplam içindeki oranları da %8 idi. Aynı yıllarda Türkiye genelinde 50 dekadardan küçük işletmelerin oranı %73.5 idi (Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, 1973: 29-30). İç

ve Doğu Anadolu'da cüce işletme olarak tanımlanabilecek küçük işletmeler 50 dekaradan büyük olmayan işletmelerin yarısını oluşturuyordu. Diğer bölgelere oranla bu bölgelerin pazarla ilişkilerinin nispeten zayıf olduğu, iklim koşullarının elverişsizliği, yetiştirilen ürün türleri (hububat en önemli ürün grubunu oluşturuyordu) ve kullanılan teknolojinin geriliği göz önünde bulundurulduğunda bu bölgelerdeki işletmelerin büyük bir bölümünün bir köylü ailesine asgari geçimlik geliri sağlamaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır. Birinci Dünya Savaşı koşulları, zaten asgari geçimlik gelir düzeyinin altında bulunan büyük bir tarımsal üretici kitlesi için yıkım olmuştur. Bu durumun Osmanlı'nın son dönemlerinde var olan adaletsiz toprak dağılımını Birinci Dünya Savaşı yıllarında ve hemen sonrasında daha da adaletsiz hale getirmiş olduğu savunulabilir (Silier, 1981:10-12)

1930'lu yıllarda, toprak dağılımı ile ilgili bu olumsuz durumun devam ettiği görülmektedir. Eldeki bilgiler yetersiz olmakla birlikte o tarihlerde yapılan araştırmalara ve yayınlara bakıldığında toprakların önemli bir kısmını büyük arazi sahiplerinin kontrol ettiği anlaşılmaktadır. Hamid Sadi'ye göre, ülkede 33 000 büyük arazi sahibi ailenin, 8 milyon hektar arazisi vardı ve bu aileler ekili alanların %35'ini denetlemekteydiler (Hamit Sadi, 1932: 68). 1920'lerin sonlarına doğru Türkiye tarımını ele alan bir Rus araştırmacıya göre ise, Türkiye'de kırsal ailelerin %5'i tarımsal alanların %65'ine sahipti (Zhukovsky, 1951: 130).

Cumhuriyetin yönetici kadrosu arazi mülkiyet dağılımını değiştirmeye, bu alanda bir toprak reformu yapmaya niyetlendiği tarihlerde, bazı kamu kuruluşları ülkedeki arazi mülkiyetinin dağılımını araştırmaya, çeşitli anketler yapmaya başlamışlardır. Ancak, hükümetin niyetini sezen büyük arazi sahipleri varlıklarını küçük göstermek için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu nedenle 1930'ların sonlarında başlatılan bu araştırmalar büyük arazi mülklerinin sayısı ve kontrol ettikleri alanları göstermek bakımından eksik sonuçlar vermiştir. Bahsi geçin bu anket sonuçlarının diğer verilerle düzeltilmesi ile elde edilen bilgilere göre ele alınan dönemde ülkede en az 1000 kadar 500 hektar ve daha büyük arazi mülkü olduğu söylenebilir. 1930 anketlerinden çıkan sonuçlara göre, anket kapsamına giren 33 ilde 500 hektar ve daha büyük arazili mülklerin ortalama alanı 1540 hektar olup, en büyük iki mülkün arazi varlığı 10 000'er hektarı geçmekteydi (Tezel, 1994: 360). Bir başka kaynağa göre ise Türkiye'deki en büyük özel mülkiyet altındaki arazinin genişliği 20 000 hektar idi (Zhukovsky, 1951: 130). 1930'ların sonlarında Türkiye'de yaklaşık 1000 kadar büyük arazi mülkü bulunduğu, bunların ortalama alanlarının 1 500 hektar kadar olduğu varsayılırsa, büyük mülklerin yaklaşık olarak 1.5 milyon hektarı denetledikleri söylenebilir. 50 ila 500 hektar arasındaki mülklerin aynı anketlere göre sayısının 5 800 olduğu ve 1.7 milyon hektarlık bir alanı kapladıkları belirtilmektedir (Barkan, 1945: 89). Bu iki tahmini rakamlar 1940'ların başında, 6 800 kadar ailenin yaklaşık olarak 3.2 milyon hektar araziye sahip olduğunu göstermektedir (Tezel, 1994: 361).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımsal işletmelerin özellikleri hakkında yapılan değerlendirmelere göre, Türkiye tarımı temel olarak küçük köylü işletmelerine dayanmaktaydı. Genel olarak aile emeğiyle üretim yapılan bu işletmeler, geçimlik işletme niteliğindedi. Kıyı bölgeleri dışındaki bölgelerde kapalı köy ekonomisi egemendi. Hamid Sadi'ye göre, genellikle arazi çok parçalanmış olup küçük işletmeler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Türk köylüsünün %85'i 3-6 hektar araziye sahip aynı tipte küçük çiftçilerdi. Bununla birlikte binlerce hektar araziden oluşan büyük çiftlikler de vardı (Hamid Sadi, 1932: 63; Silier, 1981: 13).

Mirza Gökgöl'ün bu konudaki değerlendirmeleri de yukarıdaki yorumlardan farklı değildir. Gökgöl'e göre, kendi arazisi üzerinde çalışan küçük köylü hiçbir zaman malikane sahiplerinin elinde esir olmamıştır. Yalnız Anadolu'nun güney doğusunda beylerle şeyhler, büyük arazilere sahip olup, halkı toprak üzerinde istedikleri gibi çalıştırmışlardır. Memleketin diğer taraflarında büyük çiftlikler bulunmakla birlikte, arazinin önemli bir kısmı küçük çiftçilerin elindeydi. Anadolu'da nüfus az ve arazinin geniş olmasına rağmen çiftçinin elindeki arazi miktarı 10-50 dekar kadardı. Küçük çiftçilerin elinde arazinin az olmasının nedeni, bir taraftan ülkede genel alanın pek az bir kısmından, ancak %7-8 gibi küçük bir oranından, tarım için yararlanılıyor olmasından, diğer yandan işlenen alanın önemli bir kısmının büyük çiftlik sahiplerinin elinde bulunmasından ileri gelmekteydi. Buna göre Türkiye'de küçük çiftçiler ekstansif (toprak yoğun) tarım yaptıklarından ellerinde bulunan 10-50 dekar kadar arazi yetmemekteydi. Çiftliklerin büyüklüğü ise yörelere göre değişmekteydi. En büyük çiftlikler Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bulunmakla birlikte Batı Anadolu, Trakya ve Akdeniz bölgesinde de büyük çiftlikler hayli geniş alanlar kaplamaktaydı. Büyüklüğü 2000-3000 dönüm (dekar)'den başlayan özel çiftlikler, bazen yüz bin dönümü aşmaktaydı. Örneğin Aydın vilayetinde büyüklüğü 70-80 bin dönümü aşan çiftlikler bulunmaktaydı (Gökgöl, 1935: 185-188). Büyük çiftlikler ekstansif tarım yapmakta ve basit şekilde idare edilmekteydi. Genellikle arazi sahibi şehir ve kasabalarda oturmakta, çiftlik arazisinin önemli kısmını köylülere ortağa veya kiraya vermekte (Zhukovsky, 1951: 130) veya toprakların küçük bir kısmında tarım yapmakta, diğer bölümünü boş bırakmaktaydı. Büyük çiftçiler hububat tarımı yapıyordu. Endüstri bitkileri yetiştiren yörelerde dahi, örneğin pamuk gibi ürünler fazla işgücü ve sermayeye ihtiyaç gösterdiğinden az miktarda ekilmekteydi (Gökgöl, 1935: 189).

Türkiye'de en yaygın üretimi yapılan ürün grubunu tahıllar oluşturmaktaydı. Tahıllar içinde de buğday üretiminin ağırlıklı bir yeri vardı. 1927 tarım sayımına göre Türkiye'de ekilen toprakların %57.26'sı buğdaya ayrılmıştı. Toplam hububata ayrılan saha ise ekili alanların %89.6'unu oluşturuordu. Baklagiller ve endüstri bitkilerine ayrılan alan ise sırasıyla %4 ve %6.4 idi (İstatistik Yıllığı C 5, 1930: 164). Buğday tarımı ele alınan dönemin teknik koşullarında zahmetli ve düşük verimliydi. Bu durumun farkında olan büyük arazi sahipleri buğday ekmek için topraklarını köylülere ortağa veriyorlardı. Bu çiftçilere göre köylü yapacak bir şey bilme-

diği için yarı aç yarı tok bu tarlalarda cesurca çalışarak yarıcılık yapmaktaydı (Cumhuriyet, 12 Mayıs 1924; Tökin, 1934: 190).

Cumhuriyet döneminde köylüyü başkasının toprağında ortakçı, kiracı, maraba ve ırgat olarak çalışmaktan kurtarmak için önce Doğu'daki isyan vesilesiyle, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kısmi bir toprak reformu çalışması başlatılmıştır. Cumhurbaşkanı Atatürk, 1928 yılında Meclis'i açış konuşmasında hükümete, özellikle doğu illerinde toprağı olmayan çiftçilere toprak tedarik etmek meselesiyle ehemmiyetli olarak uğraşmak direktifini vermiştir. Bir yıl sonraki açış konuşmasında da bu isteğini yenilemiştir (T.B.M.M.Zabıt Ceridesi Devre III, C. 5, 1928: 2; T.B.M.M. Zabıt Ceridesi Devre III Devre III, C. 13, 1929: 3). Yine Atatürk, 1936 yılında da çiftçilerin topraklandırılması konusuna şöyle vurgu yapmıştır:

“Toprak Kanununun bir neticeye varmasını Kamutayın yüksek himmetlerinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçineceği ve çalışacağı toprağa malik olması behemehal lazımdır. Bundan fazla olarak büyük araziye modern vasıtalarla işleyip vatana fazla istihsal temin edilmesini teşvik etmek lazımdır” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre V, C. 13, 1936: 5).

Atatürk, genel bir toprak reformu konusunda resmi bir belge niteliği taşıyan ve toprak reformunun ana ilkelerini ortaya koyan 1937 yılı Meclis açış konuşmasında şu tespitleri yapmıştır:

“Milli ekonominin temeli ziraattır. Bunun içindir ki, ziraatta kalkınmaya büyük önem vermekteyiz... Fakat bu hayati işi isabetle amacına ulaştırabilmek için ilk önce, ciddi etütlere dayanan bir ziraat siyasetini tespit etmek ve onun için de her köylünün ve bütün vatandaşların kavrayabileceği ve severek tatbik edebileceği bir ziraat rejimi kurmak lazımdır. ...Bu siyaset ve rejimde önemle yer alabilecek noktalar başlıca şunlardır: Bir defa memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilene toprağın hiçbir sebep ve suretle bölünemez bir mahiyet almasını, büyük çiftçi ve çiftlik sahiplerinin işletebilecekleri arazi genişliğini arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine ve toprak verim derecesine göre sınırlamak lazımdır” (T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 5, C. 20, 1937: 4).

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun kabulüne kadar Türkiye'de toprak dağıtımı ile ilgili ilk girişim 2 Haziran 1929 tarihinde 1505 sayılı “Şark Mıntıkası Dahilinde Muhtaç Zürraa Tevzi Edilecek Araziye Dair Kanun” ile başlatılmıştır. Bu yasayla Hükümet, Doğu illerinden Batıya göç ettirilen kimselerin arazisini, köylü, aşiret efradı, göçebe ve muhacirlere verme yetkisine sahip olmuştur (Düster III.Tertip, C.8; 1929; Barkan, 1980: 454). Ancak sürgün edilen toprak sahiplerine, kendi istedikleri takdirde, 500 dönümden 2000 dönüme kadar toprak alıkoymak hakkının tanınması, dağıtılacak toprakları sınırlayan bir karar olmuştur (Silier, 1981: 17).

Toprak tevzii konusunda bir diğer düzenleme ise 14 Haziran 1934 tarihli ve 2510 sayılı İskân Kanunu'dur. İskân Kanunu, dışarıdan gelecek göçmenlerle içeri-

deki göçebelerin toprağa bağlanarak üretici durumuna getirilmesi için devlete ait veya kamulaştırma ile elde edilecek olan toprakların dağıtılmasını hükme bağlamaktaydı. Bu yasalara dayanılarak muhtaç çiftçilere önemli miktarlarda toprak dağıtılmıştır. 1923-1938 yılları arasında 246 431 aileye toplam 9 983 750 dekar toprak dağıtılmıştır (Resmi Gazete, 21.6.1934, Sayı: 2733; Barkan, 1980: 454-455).

TARIMDA KAYNAK KULLANIMI VE ÜRETİM TEKNOLOJİ

Bir ülke için ekonomik kaynakların başında yeterli sayıda eğitilmiş üretken insan gelmektedir. Cumhuriyet'in kurulduğu yıllarda Türkiye insan kaynakları açısından fakir durumdaydı. 1913 yılında 15.8 milyon olan ülke nüfusu 1923 yılında yaklaşık 10 milyona düşmüş, 1927'de ancak 13 648 000'e çıkabilmiştir (İstatistik Yıllığı 1932-1933, 1933: 64 Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, 1973: 28, 60; Eldem, 1994: 23).

Nüfustaki azalmanın en önemli nedeni 1913'ü izleyen on yıllık sürekli savaş döneminde ülkenin Türk ve Müslüman nüfusunun Osmanlı ordularının asker kaynağını oluşturmasıydı. Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı kuvvetlerinin cephedeki kaybının 400 000, hasta ve kayıp asker sayısının 1 600 000 civarında olduğu belirtilmektedir (Bayur, 1967: 787; Tezel, 1994: 98). Öte yandan, savaş yıllarında sivil nüfus arasında, beslenme, sağlık koşullarındaki bozulmalar, işgal ve etnik çatışma alanlarındaki karışıklıklar nedeniyle ölüm oranları artarken, erkek nüfusun önemli bir kısmının askerde olmasından dolayı doğum oranındaki düşme Türk ve Müslüman nüfus üzerinde azaltıcı etki yapmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında nüfusun okur yazarlık, eğitim ve sağlık yönleri ve devletin sağladığı eğitim ve sağlık hizmetleri de geri durumdaydı. Kurtuluş Savaşı'ndan çıkan Anadolu toplumu, beşeri sermaye bakımından bir hayli fakirdi. 1927 sayımı, nüfusun %11'inin okur yazar olduğunu göstermekteydi. 1924 'de on milyonun üzerindeki nüfusa karşılık ülkede sadece 1000 kadar doktor ve 10 000'den daha az hastane yatağı vardı. Sağlık hizmetlerinin geriliği ve yetersizliği, genel cahillik ve fakirlik nedeniyle sıtma, trahom, frengi, tifüs, tüberküloz gibi hastalıklar büyük ölçüde işgücü ve refah kaybına yol açmaktaydı (Tezel, 1994: 102).

İncelenen dönemde, yukarıda da belirtildiği gibi, Türkiye nüfusu çok az olup ülkede toprağa nispetle emek kıt faktördü. Türkiye'de 21milyon hektar tarım yapılabilecek toprak olmasına karşın, 1920'lerin sonlarında bu toprakların ancak yaklaşık 5 milyon hektarı ekilebiliyordu (Zhukovsky, 1951: 128). Ekili alanların ülke topraklarının çok sınırlı bir bölümünü oluşturması da düşük nüfus yoğunluğunun bir sonucuydu. Emegün kıt faktör olması, ülkede emek tasarruf edici üretim teknolojisinin kullanılmasını, yani tarımda makineleşmeyi gündeme getirmiştir. Hükümet, tarım makine ve aletlerini gümrük vergisinden muaf tutarak, kredi olanağı sağlayarak ve bizzat tarım aletlerinin ithalini kendisi yapıp çiftçilere uygun koşullarda satarak tarımda makineleşmeyi teşvik etmiştir (Avcıoğlu, 1969: 229-230). 1929 Dünya Ekonomik Bunalımına kadar nispeten tarım ürünleri fiyatlarının yük-

sek düzeyde seyretmesinin de etkisiyle Türkiye tarımında hızlı bir makineleşme görülmüştür. Ancak bunalımın baş göstermesiyle birlikte tarımsal ürün fiyatlarındaki hızlı düşüş tamamen ithalata bağımlı olan tarımda makineleşme çabalarını, ekonomik olmaktan çıkararak sürdürülemez hale getirmiştir. Cumhuriyet hükümetleri büyük çiftçiyi traktör ve ekipmanlarıyla donatma çabasının başarısızlığa uğramasıyla birlikte köylüyü at ile çekilen modern tarım aletleriyle çalışmaya teşvik etmiştir. Bu amaçla hükümet, pulluk kanunu çıkararak yerli pulluk fabrikalarına, üretimlerini artırmaları için teşvik amaçlı pirim ve ucuz kredi vermiştir (Resmi Gazete, 2 Nisan 1931). Sözü edilen bu teşviklerin kısa sürede etkisi görülmüş, ülkedeki pulluk miktarı, ihtiyacı karşılamaktan uzak olsa da, önemli ölçüde artmıştır. 1927'de 210 000 olan pulluk sayısı (Tökin, 1934: 42) 1936 yılında 410 360'e yükselmiştir (İstatistik Yıllığı 1940-1941, 1941: 286).

Nüfus miktarı ile bir bölgedeki ekili toprakların yüzdesi arasında bir paralellik görülmektedir. Nüfus yoğunluğu daha düşük olan Doğu, Güney ve Orta Anadolu'da ekili toprak oranı nüfus yoğunluğu daha yüksek olan Batı Anadolu'dan daha düşüktü. Toprak faktörünün görece bolluğuna karşılık emeğin kıt oluşu birçok önemli tarım bölgesinde, tarımsal işgücü ihtiyacının arttığı hasat mevsiminde, üretimi aksatacak ölçülere ulaşıyordu. Adana ve Tarsus gibi bölgelerin işçi ihtiyacı Diyarbakır ile Doğu Anadolu vilayetlerinden ve İç Anadolu'nun toprağı kıt yörelerinden sağlanmaktaydı (Tökin, 1934:136-138; Toprak, 1988: 32; Güran, 1988: 229).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarımda sermayenin kıt olmasının yanı sıra üretim tekniği de çok geriydi. 1920'lerin başında Türkiye'nin birçok bölgesinde üretim hâlâ tarih öncesinden kalma teknikler, araç ve gereçlerle yapılmaktaydı. İç bölgelerde kullanılan saban, neolitik çağdaki gibi, ucuna çakmak taşı cinsinden sert bir sivri taş takılmış kanca biçimli bir odun parçasıydı. Yapay gübre kullanımı neredeyse bilinmiyordu. Bir tarlaya birbirini izleyen yıllarda farklı ürünler ekerek verimliliğini artıran ürün rotasyonu ülkenin büyük bir kısmında başlamamıştı. Tohum ekme işi ve hasat genellikle elle yapılıyor, altına taş çakılmış ilkel bir döven kullanılıyor, tanenin sapından ayrılması için, binlerce yıl öncesinde olduğu gibi rüzgardan yararlanılıyordu. Bir Hitit köyündeki buğday üretiminin, 1920'lerin başında Orta Anadolu'daki durumdan pek farklı olmadığı söylenebilir. Yeni tarım makine ve aletleri ile biraz daha ileri tarım yöntemleri kıyı şeritlerinde ve demiryolları çevresinde kısmen yayılmıştı (Tezel, 1994: 102-103).

1927 Tarım sayımına göre Türkiye'de 1 187 000 karasabana karşılık ancak, bunun altıda biri kadar, 210 000 adet hayvanla çekilen pulluk vardı. Ülkenin her yöresinde pulluk mevcudunun karasabana nispeti aynı değildi. Batı Anadolu'da 167 100 karasabana karşı 65 000 pulluk, Trakya, İstanbul, Kocaeli ve Bursa'da 108 000 karasabana karşı 60 000 pulluk bulunuyordu. Buna göre Batı Anadolu'da pulluk karasaban oranı yaklaşık 1/3, Trakya, İstanbul, Kocaeli ve Bursa'da 1/2'den biraz fazla idi. Orta ve Güney Anadolu'da ise bu oran 1/10-15'e, Doğu Anadolu'da 1/30'a ve Karadeniz bölgesinde ise 1/40'a kadar inmekteydi (Gökgöl, 1935: 215).

Yine aynı sayıma göre, Türkiye’de bulunan bütün tarım makineleri 15 711 olarak tespit edilmiştir. Bu tarım makinesi tanımı içine traktör, çayır makinesi, tırmık, mibzer, biçer-bağlar, harman makinesi ve triyörler girmektedir (1927 Tarım Sayımı, 1970: 110).

Ülke tarımında sermaye ile emeğin kıt bir üretim girdisi özelliğini taşıması ve Anadolu topraklarının binlerce yıldır hemen hiç gübre verilmeksizin kullanılması nedeniyle toprakların yorgun olması yüzünden, tarım arazileri iki ekim yılı arasında uzunca bir süre dinlenmeye terk edilmekteydi. Türkiye’nin her yerinde toprakların dinlenmeye, yani nadasa bırakılma süresi aynı değildi. Toprağı, nüfusuna göre fazla olan, mahalli pazar ve ulaşım imkanları kıt olan bölgelerde arazi, rasyonel bir şekilde kullanılmaktan çok uzaktı. Doğu Anadolu’nun bazı yörelerinde tarlalar beş yıl gibi uzun bir süre dinlendirilirdi. Boş bırakılan arazilerde bu süre içinde hayvan otlatılırdı. Kars vilayetinde hububat yetiştirilen topraklar üç yıl dinlendirilir dördüncü yıl yine hububat ekilirdi. Toprağın görece kıt olduğu yörelerde nadas süresi bir yıla inmekteydi. Orta Anadolu’da ulaşım olanaklarının elverişli olduğu yerlerde topraklar iki yılda bir ekilmekteydi (Gökgöl, 1935: 212-213; Tökin, 1934: 48-49).

Batı Anadolu, Çukurova ve Trakya’nın bazı yörelerinde sulama imkanının olduğu, endüstri bitkilerinin yetiştirildiği yerlerde tarım arazileri nadasa bırakılmakta, hemen her yıl ekilmekteydi. Üretimin pazar için yapıldığı bu yörelerde daha çok kazanma düşüncesiyle hareket eden üretici, toprağını daha rantabl kullanmaya çalışıyor ve boş bırakmıyordu. Köylü bu yörelerde bir yıl hububat ertesi yıl çapa bitkisi (pamuk, tütün, susam, şeker pancarı vb.) tarımı yapıyordu (Tökin, 1934: 54). Bu toprak işleme şekli basit anlamda münavebe (rotasyon) yöntemi demektir. Münavebe usulünün uygulandığı yörelerde köylü, sürekli işlenmekten dolayı toprağın verimini kaybetmemesi için gübre kullanmaya imkanları ölçüsünde önem vermekteydi. Gübreyi tezek halinde ısınmak ve yemek pişirmek amacıyla yakan ve tarlası yorulunca meradan ya da ormandan bir yenisini açan İç ve Doğu Anadolu köylüsünün aksine olarak gübrenin bu işletmelerde ekonomik bir değeri vardı. Örneğin, Manisa’da topraklar çoğunlukla gübrenirdi. Gübre araba veya develerle taşınarak bahçe ve tarlalara dağıtılır ve toprağa karıştırılırdı (Zhukovsky, 1951: 140; Tökin, 1934: 57). Ege bölgesinde, pahalı olmasına rağmen suni gübre kullanımına da rastlanmaktaydı. Suni gübreyi en çok kullananlar bağcılar ve tütüncüler idi. Ne var ki, Manisa örneğine bakarak meta üretiminin geliştiği yerlerde gübre kullanımının yaygınlaştığını düşünmek yanlış olur. Ele alınan dönemde gübre kullanımı pazar için üretim yapan yörelerde bile şehir ve kasaba üreticileri ile buralara civar köyleri aşmamıştır (Tökin, 1934: 57). Köylünün bitkisel üretim için gübrenin önemini yeterince kavrayamamış olması, ülkede mevcut hayvan sayısının az ve ağırlıklarının düşük olması yüzünden gübre üretiminin yetersizliği, gübre kullanımını sınırlandıran başlıca nedenlerdir (Gökgöl, 1935: 206-207; Tefik Süleyman, 1931: 1752; Bilgemre 1940: 25).

Doğru nadas yöntemi ve gübre uygulamaları verim artışı yaratmaktaydı. Devletin kurmuş olduğu enstitü, ıslah istasyonları ve Devlet çiftliklerinde yapılan araştırmalar daha iyi tekniklerin ve ıslah edilmiş tohumların kullanılması ile önemli ölçüde verimin artırılabilceğini kanıtlamıştır (Tayşi, 1940: 13; Kırac, 1940: 2). Yine tohum ıslah istasyonlarında verimi %20 ila %50 daha fazla olan yeni cins tohumlar üretilmiştir (Toprak, 1988: 27). Ne var ki, yeni cins tohumlar ve üretim yöntemleri köylüye yeterince ulaştırılamamıştır.

Sürekli savaşlar ve nüfus azalması sebebiyle Türkiye'deki tarımsal üretimde 1913 ve 1922 arasında meydana gelen azalma da önemlidir. Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarının Anadolu'nun üretim yapısı üstünde kesintisiz olarak sekiz yıl boyunca yaptığı tahribatın büyük olduğu görülmektedir. Bitkisel üretimdeki gerileme Cumhuriyeti izleyen birkaç yıl içinde büyük ölçüde giderilebilmiş, fakat hayvan varlığının savaş döneminde yarı yarıya azalmış olmasının olumsuz etkileri uzun sürmüştür (Tezel, 1994: 104).

Toprağın görece bol, emek ve sermayenin kıt olduğu bir ekonomik kaynaklar dengesinin, toprak ya da emek faktöründen elde edilebilecek verimin artırılmasını sağlayan daha ileri teknolojilere geçişe elverişli olmadığı açıktır. Çünkü, her ekonomik gelişme için belli ölçüde yatırıma ihtiyaç vardır. Oysa ele alınan dönemde Türkiye'nin ekonomik kaynaklar dengesinde emek faktörünün kıtlığı toprağın, sermaye faktörünün kıtlığı da emeğin daha etkin kullanımını sağlayacak yatırımları engellemiş ve köy topluluklarının üretim çabalarını toprak yoğun (ekstansif) geri bir teknolojiyle sürdürmelerine yol açmıştır (Güran, 1988: 230).

ÜRETİM, PAZARLAMA VE KREDİ İLİŞKİLERİNİN TARIM KESİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1920'li yıllarda Türk tarımında küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemli bir yeri vardı (Türkiye'nin Ekonomik ve Toplumsal Gelişiminin 50 Yılı, 1972: 29-30). Büyük toprak sahiplerinin topraklarını büyük ölçekli çiftlikler olarak işletmek yerine, küçük parçalara bölerek köylülere kiralamayı tercih etmelerinin de etkisiyle, toplam tarımsal üretimin olduğu kadar pazar için yapılan üretimin de önemli bir bölümü küçük ve orta ölçekli işletmeler tarafından gerçekleştirilmekteydi. Ancak, bu yargı Türkiye ölçeğinde genel olarak doğru olmakla birlikte, mülkiyet ve kiracılık, ortakçılık ilişkileri, pazara yönelik üretimin yaygınlık derecesi, iklim ve toprak koşulları, üretimin bileşimi gibi temel konularda bölgeden bölgeye önemli farklılıklar görülmekteydi. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında kapitalizm ve ticari ürün üretiminin yayılışı sürecindeki eşitsizlikler bölgesel farklılıkları artırmıştır. Elverişli toprak ve iklim koşulları ile ana limanlara yakınlık sayesinde Batı Anadolu 20. yüzyıl başlarında Anadolu'nun ihracata en fazla yönelen bölgelerinden biri durumundaydı. Sözü edilen dönemde üzüm, incir, tütün, pamuk, zeytin yağı gibi ürünler Batı Anadolu'nun ve özellikle İzmir ve çevresinin temel ihraç mallarını oluşturdu. Ege bölgesinde Osmanlı'nın son dönemlerinde görüldüğü

gibi, büyük toprak mülkiyeti ile küçük ve orta mülkiyet birlikte varlıklarını sürdürmekteydi (Pamuk, 1993: 177; Tezel, 1994: 338-339). Yıl boyu ve daha çok mevsimlik ücretli işçi kullanan büyük işletmelere de rastlanmakla birlikte, büyük toprak sahiplerinin çoğunluğu topraklarını ortakçılık yoluyla, topraksız veya yeterli toprağı olmayan köylülere kiralarak işletmeyi tercih ediyorlardı (Zhukovsky, 1951: 130).

İhracata yönelik tarımsal meta üretiminin yaygınlaştığı diğer bölgeler ise Karadeniz ile Çukurova bölgeleriydi. Karadeniz bölgesindeki fındık ve daha sonraları Samsun yöresinde tütün ihracatı genişlerken, küçük işletmeler önem kazanmıştır. Çukurova'da ise 1860'larda ovanın kurutulmasından sonra, bölgenin verimli toprakları yörenin güçlü kişilerinin eline geçmiştir. Ovada büyük işletmeler daha çok pamuk üretimine yönelmişlerdi. Adana bölgesinde işgücü ihtiyacının büyük bölümü mevsimlik göç yoluyla ücretli emek biçiminde karşılanıyordu (Keyder, 1993: 16). Bu yöreye her yıl 70 ila 100 bin arasında işçi Güneydoğu, Doğu ve İç Anadolu'dan çalışmak üzere gelmekteydi. Bahsi geçen dönemde Çukurova, tarımın en fazla ticarileştiği ve kapitalist üretim ilişkilerinin en fazla yaygınlaştığı yöre olmuştur (Silier, 1988: 15; Pamuk, 1993:179).

Trakya, iç bölgelerin daha gelişmiş bir benzeriydi. Bu bölgede tarımın ticarileşmesi, İstanbul pazarına yakınlığı nedeniyle daha erken tarihlerde gerçekleşmiştir. Trakya ve Marmara Denizi kıyıları ayrıca İstanbul'un et ihtiyacını da karşılamaktaydı. İstanbul pazarına ulaşım imkanı daha kolay olduğundan, hayvancılık, sebze ve meyve üretimi en yoğun biçimde Marmara Denizi kıyısındaki vilayetlerde yapılmıyordu (Keyder, 1993: 25).

19. yüzyılın sonlarına kadar, İç Anadolu bölgesinde deve kervanlarıyla yapılan taşımacılığın yüksek maliyeti nedeniyle, uzun mesafeli pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyon gibi ürünlerle sınırlı idi. 1890'ların başlarında, Eskişehir, Konya ve Ankara'yı İstanbul'a bağlayan Anadolu Demiryolunun yapımından sonra bu bölgelerde İstanbul ve dış pazarlar için hububat üretimi hızla arttı. Orta Anadolu, ülkenin hububat ambarı konumuna yükseldi. Bu bölgede devlet mülkiyetinde bulunan toprakların Karadeniz'in kuzeyinden ve Balkanlar'dan gelen göçmen ailelere dağıtılması, bölgede küçük ve orta mülkiyete dayanan yapıyı daha da güçlendirdi (Pamuk, 1994: 102-103). Orta Anadolu'da tahıl üretimi yapılan küçük ve orta ölçekli işletmelerin hakimiyeti yanında, ortakçılıkla işletilen büyük işletmeler de vardı. Sahiplerince işletilen büyük tahıl üretim çiftliklerine az da olsa rastlanmaktaydı. Bu işletmeler Anadolu Demiryolu çevresinde toplanmışlardı. Bu bölgeler arası çeşitlilik, birden çok nedene dayanmaktadır. Bunlardan iki temel belirleyici faktör öne çıkmaktadır. İlki toprağın niteliği ve iklim koşullarıdır. İkincisi ise üretim bölgelerinin pazara yakınlık konusundaki farklı konumlarıdır. Ayrıca, en yakın pazarın niteliğinin de yetiştirilen ürün çeşitlerini etkilediğini belirtmek gerekir. İhracat limanlarına yakınlık, dünya pazarları için üretim yapmayı

teşvik ederken, yurt içi pazarlarla sınırlı olma durumu ülke içi satışa yönelik meta üretiminin gelişmesini uyarmıştır (Keyder, 1993: 25).

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgeleri 1923-1935 döneminde yurt içi ve yurt dışı pazarlara açılma sürecinin dışında kalmıştır. Özellikle hububat gibi taşınması güç mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarının sınırlarını aşmamıştır (Pamuk, 1993: 179). Doğu Anadolu yaylalarının pazarla ilişkisi zayıf olan yörelerinde köylünün ürettiği ürünün çoğu kendi öz tüketimi içindi. Ancak ihtiyaç fazlası ürün yörenin şehir ve kasabalarına çıkarılmaktaydı. Bu gibi kapalı ekonominin hüküm sürdüğü yerlerde, bolluk yıllarında ürünler yöre dışındaki pazarlara sevk edilemediği için üretim mahallinde çürümekteydi. 1931 yılında düzenlenen Birinci Ziraat Kongresi'ne yerel ziraat odaları tarafından verilen raporlara göre Muş vilayetinde üretilen hububatın yaklaşık yüzde sekseni vilayet dahilinde tüketilmekte, ancak yüzde yirmisi civar vilayet ve kazalara sevk olunmaktaydı. Yine Erzincan Ziraat Odası'nın raporuna göre, bu vilayette köylü, ürettiğinin çok büyük bir bölümünü kendi tüketimine ayırmakta, ancak yüzde ikisini pazara arz etmekteydi.

Anadolu'nun iç ve doğu bölgelerinde geçimlik üretimin egemen olması beslenme ve giyim ürünleri ile ev eşyasının çoğunu köylünün kendisinin üretmesini zorunlu kılıyordu. Kadınlar evde yün örür, seccade ve kilim dokurlardı. Doğu vilayetlerinde araştırmalar yapmış İshak Refet Bey'e göre Doğu Anadolu'da pazarla ilişkisi olmayan yörelerde köylünün beslenme ve giyinme tarzı şöyleydi: Köylüde beslenme basit olmakla birlikte genellikle bir türdür; darı çorbası, bulgur pilavı, ayran ve ekmek gibi. Erkeklerin üzerlerine giydikleri, keçi postu yahut keçi postuna benzer aba tabir olunan bir çeşit tüylü keçedir. Bu keçeden kadınların imal ettiği yelek ve ceket giyerlerdi. Yine erkeklerin giydiği keçi kılından şalvar evlerde örülürdü. Erkekler ayakkabı olarak altı kenevirten üstü keçi kılından mamul harik denilen bir çeşit pabuç giyerlerdi. Kadınlar hep yalın ayak gezerlerdi. Ayakkabısı olanlar ancak şehirde giyerlerdi. (Tökin, 1934: 22-23). Elazığ vilayetiyle ilgili bir gazetecinin gözlemlerine göre, bu şehrin çarşısında alışverişin büyük kısmını hükümet hazinesinden geçinen memur kesimi yapmaktaydı. Bunun haricinde herkes ekmeğini tarlasından ve gömleğini kadınlarının işgüzarlığından, yakacağını ineğinin tezeğinden tedarik edip sanat ve hayat eşyasından yalnız şeker, gaz, çay, kahve gibi şeyleri pazardan alırdı (Yusuf Mazhar, Cumhuriyet, 25.8.1925).

Nüfusun önemli bir bölümünü göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Güneydoğu Anadolu bölgesinde Osmanlı Devleti askeri yükümlülükler ve düzenli vergi ödemeleri karşılığında bu topluluklara özerklik tanımak zorunda kalmıştı. Cumhuriyet dönemine kadar bölgedeki aşiret reisleri siyasal, toplumsal ve ekonomik güçlerini sürdürdüler. Aşiretler yerleşik tarıma geçmeye başlamalarıyla birlikte, aşiret reisleri de büyük toprak ağalarına dönüşmüş ve böylece yarı feodal üretim ilişkileri ağırlık kazanmaya başlamıştır (Pamuk, 1993:179). Doğu ve Güneydoğu

vilayetlerinde genellikle topraklar ve köylünün üretim vasıtaları, aşiret reislerinin, beylerin mülkiyeti altındaydı. Doğudaki derebeylik benzeri üretim ilişkileri hakkında incelemeler yapmış olan Erzincan valisi Ali Kemali Bey, aşiret reislerinin köylüler ile olan ilişkilerini şöyle tasvir etmektedir: “Başta kuvvet ile çevresindeki- lere tahakküm eden reis, yaşanan yöredeki araziye hemen tamamen eline geçirmiştir. Toprakları akraba ve taallukatına işletir. Aşiret fertlerinden araziye muhtaç olanlar ve ziraatla geçinmek isteyenler, ya aşiret muhitinden uzaklaşmaya ya da arazisinden bir miktarını kiralamak için reise müracaata mecbur olmuşlardır. Arazinin ekilebilecek kısımlarının hemen tamamı beylerin, ağaların eline geçmiş olduğu için halk ekseriyetle ne bir eve, ne de bir parça toprağa sahiptir. Aşiret reisinin mezraa denilen arazisinde birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye maraba namıyla sığınır. Bütün mülkü altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkaç odun parçasıdır. Kursağına yufkadan ve katıktan başka bir şey girmez. Üstü başı lime lime, çıplak ve açtır”.

Cebir ve tahakkümle toprak üzerinde derebeyi mülkiyeti kurulunca, köylüyü Bey’e bağlayan hukuki ilişkiler ve bunları teyit eden kurallar oluşmuştur. Toprak sahibine zorla bağlanan köylüye bir takım mükellefiyetler yükletilmişti. Bunlar angarya çalışma, Bey’e cizye ödenmesi ve üretilen üründen belirli bir hisse verilmesi gibi mükellefiyetlerdi. Doğu ve Güneydoğu vilayetlerinde maraba, sanki bir borçmuş gibi aşiret beyinin bütün angarya işlerini de görürdü. Bazı yerlerde marabanın kendi toprağı varsa da bundan yararlanamazdı. Çünkü ya toprağı verimsiz ya da ağaya borçluydu. Hem toprak hem de aletler toprak sahibine ait olduğundan yerleşik kurallara göre ürünün ancak dörtte biri üreticiye düşmekteydi (Tökin, 1934: 176-178). Bu bölgelerde aşiret reisinin en fakirinin üç dört köyü vardı. Otuz kırk köye sahip ve bütün köyün gelirini toplayan beyler mevcuttu (Avcioğlu, 1969: 230).

Şeyh Sait İsyanından sonra Devletin, toprakları aşiret reislerinden alarak köylüye dağıtması, derebeylik sisteminde yalnız kısmi bir dönüşüm yapmaktan öteye geçememiştir. Topraklarının bir kısmını satan beylerin hepsi, derebeyi olmaktan çıkarak birer toprak ağası haline gelmişlerdir. Hükümet sayesinde toprak sahibi olan köylü, tarımsal üretim için işletme sermayesine muhtaçtı. Halbuki köylünün ne üretim vasıtası ve ne de sermayesi vardı. Bunları yine Bey’den almak zorundaydı. Eskiden de bunları Bey verirdi. Ne var ki, incelenen dönemde de toprak sahibi olan köylü yine beyin tabiiyetinden kurtulamamıştır. Toprağına sahip olmazdan önce beye hukuki bağlarla bağlı olan köylü 1930’lu yıllarda iktisadi bağlarla bağlanmaktaydı (Tökin, 1934: 185-186). 20. yüzyıl Osmanlı tarım sayımları ve Cumhuriyet döneminde yapılan tarım sayım ve anketleri Güneydoğu Anadolu’nun Adana’dan sonra Anadolu’nun en adaletsiz toprak dağılımına sahip bölgesi olduğunu göstermektedir (Pamuk, 1993:179; Avcioğlu, 1969: 230).

İncelenen dönemde Türk tarımında ortakçılık ülke genelinde çok yaygın bir üretim şekliydi. Büyük arazilerin hemen hepsi bu usulle işletilmekteydi. Elde doğ-

ru istatistikler olmadığı için, ortakçıların sayısı ve ettikleri arazinin genişliği hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değilse de, bazı tahminlere göre ortakçılıkla geçinen nüfus ülkede birkaç milyonu bulmaktaydı (Sarc, 1934: 143). İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya 1934'de; "bu gün memleketimizde birçokları başkalarının topraklarında çalışmaktadır. Böyle başkalarının topraklarında çalışanlar ancak kara ekmeğe yiyebilecek haldedir" demektedir (Karınca, Sayı 2, Temmuz 1934: 4). Yine Şükrü Kaya'nın 1937'deki beyanatına göre, on sekiz milyon Türk'ün on beş milyonu çiftçiydi. Bu on beş milyonun bir çoğu başkalarının topraklarında çalışmaktaydı (Avcıoğlu, 1969: 234).

Ülkenin değişik bölgelerinde ortakçılık yapan köylüler, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da olduğu gibi toprağa bağlı değillerdi. Köylü toprak sahibi için angarya olarak çalışmıyordu. Köylü ile toprak sahibi arasındaki ilişkiler karşılıklı anlaşmalarla düzenlenmekteydi. Köylü toprak ağasından arazinin yanı sıra çoğu zaman işletme sermayesi de almak zorunda kalıyordu. Toprak sahibinin nakit olarak verdiği borca dayama denmekteydi. Hasat mevsiminde ürün, masraflar çıktıktan sonra önceden belirlenmiş bir orana göre toprak sahibi ve köylü arasında paylaşıldı. Bu ortaklık ilişkisi yörelere ve ürün gruplarına göre farklılık gösteriyordu (Tökin, 1932b: 10-11; Sarc, 1934: 145). Ürün paylaşım oranları toprak sahibinin köylüye toprağın dışında üretim araçları verip vermemesine göre farklılık gösteriyordu. Ürün yarı yarıya paylaşıldığı gibi, bazı durumlarda (üretim araçlarını toprak sahibinin vermesi durumunda) mahsulün üçte veya dörtte biri köylüye, geri kalanı toprak sahibine kalıyordu. Eğer sermayeyi köylü sağlamış ise ürün paylaşımı yukarıdaki oranlar dahilinde üreticinin lehinde gerçekleşiyordu. Köylü, hasat mevsiminde safi hasıllardan kendi hissesine düşen miktardan toprak sahibine olan borcunu ödemek zorundaydı. Üretici, genellikle toprak sahibine olan borcuna ve borcunun faizine karşılık hissesine düşen bütün ürünü vermekte ve yaşamak için yine borçlanmaktaydı. Borçlu ortakçı bu ekonomik koşullarda toprak sahibinin adeta tutsağı haline gelmişti. Kısmen feodal üretim ilişkilerini hatırlatan bu uygulamaya toprak ağalığı adı verilmektedir. Bu sistemde ortaklar arasındaki ilişkiler, yörenin nüfus yoğunluğuna, üretilen ürünün kârlılık derecesine göre farklılık gösteriyordu (Sarc, 1934: 144-145). Nüfusun yoğun ve toprağın görece kıt olduğu yerlerde, ortakçılık şartları topraksız köylünün aleyhineydi. Buralarda köylü ürünün çoğunu toprak sahibine vermek zorundaydı. Örneğin Adana gibi nüfusu nispeten fazla ve daha kârlı olan meta üretimine yönelmiş yerlerde, toprak sahibi ürünün dörtte veya üçte birini üreticiye bırakmaktaydı. Nüfusuna nispetle arazisi geniş olan yörelerde üretici üründen daha fazla pay almaktaydı. Antalya ve Konya gibi nüfusu az ancak işlenecek toprakları çok olan, tahıl ağırlıklı üretimin yapıldığı vilayetlerde ortaklar ürünü yarı yarıya paylaşıyorlardı. Tütün, üzüm, pamuk gibi ürünlerde genellikle mahsulün yarısından fazlasını toprak sahibi alırdı. Yukarıda da belirtildiği gibi, mahsul piyasada ne kadar kâr getiriyorsa, toprak

sahibi tarla veya bahçesini o nispette ağır şartlar altında otağa veriyordu. Buğday üretilen yörelerde ortakçılık genellikle yarı yarıydı.

Manisa yöresinde bağların yüzde ellisi ortakçılık yöntemiyle işlenmekteydi. Akhisar kazasında tütün tarımı Manisa'da olduğu gibi ortakçılık usulüyle gerçekleştiriliyordu. Manisa'nın bir başka kazası olan Alaşehir'de ovanın yarısından fazlasını kaplayan büyük çiftliklerde, oturdukları evler dahi kendilerine ait olmayan kalabalık ortakçı köylere vardı. Kasabada oturan çiftlik sahipleri köylülere ekim zamanı tohum ve tarım aletleri verirlerdi. Hasat mevsimi tohum ve diğer masraflar çıktıktan sonra ürün yarı yarıya toprak sahibi ile köylü arasında paylaşıldı (Tökin, 1934: 186-189). Kastamonu ilinde de büyük toprak sahipleri arazilerini işlemenin risk ve zahmetinden kurtulmak için topraklarında daha kârlı gördükleri ortakçılık yöntemini tercih ediyorlardı (Cumhuriyet, 12 Mayıs 1924; Tökin, 1934: 189). Toprak sahibi arazisini kendi işlediğinde işçiye belirli bir ücret vermesi gerekmektedir. Ancak, ürünün para etmediği dönemlerde işletme sahibi işçi ücretini nakit olarak ödemekte sıkıntı çekiyordu. Oysa, ortakçıya emeğine karşılık para etmeyen üründen vermek daha kârlıydı. Bu düzende emeğin karşılığının aynı (mal) olarak ödenmesi köylünün refahını doğrudan ürün fiyatlarındaki dalgalanmalara tabi kılıyordu. Özellikle tarım ürünleri fiyatlarının düştüğü kriz yıllarında, payına pek az ürün düşen ortakçı, bunu pazarda düşük fiyata sattığında ailesini geçindirebilecek gelirin çok altında bir gelir elde etmekteydi. Ortakçılık yapan köylüler bu yüzden genellikle toprak sahiplerine sürekli borçluydular ve ülkenin en yoksul halkını oluşturmuyorlardı (Tökin, 1934: 191).

1923-1928 yılları arasında tarım ürünleri fiyatları nispeten yüksek düzeyde seyretmiştir (Bulutay-Tezel vd., 1973: Tablo Ek 1-5,10,12,15). Fiyatların da etkisiyle savaş döneminde gerileyen bitkisel üretim bu yıllar arasında toparlanmıştır. Bu dönemde fiyatların yüksek düzeyinden büyük ölçüde köylünün yararlandığını ve refahının arttığını iddia etmek ne yazık ki mümkün değildir. Köylüyü koruyacak pazarlama örgütleri ve kooperatifler olmadığından, üretici ürününü borç ilişkisi içinde olduğu aracı tüccara piyasanın çok altındaki fiyatlardan satmak zorunda kalıyordu (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1929). Bu yüzden 1928'e kadar yüksek seyreden tarım ürünleri fiyatlarından köylü değil, onun ürettiği iktisadi fazlaya ortakçılık ve borç ilişkileri içinde el koyan büyük toprak sahibi ve aracı tüccar yararlanmıştı.

1927 ve 1928 yıllarında kuraklık nedeniyle Türkiye'nin birçok bölgesinde kıtlık yaşanmıştır. 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı Türkiye köylüsünü ansızın yakalamamıştır. Global kriz, Türk tarımının yapısal özelliklerinden kaynaklanan bunalımı daha da artırmıştır. 1928-1929'dan itibaren tarım ürünleri fiyatları hızla düşmeye başlamıştır. Fiyatlardaki düşüş 1932-1933 yıllarında en düşük seviyesine inmiştir. Tarım ürünleri fiyatlarındaki aşağı yöndeki hareket öncelikle ihraç ürünlerinde kendini göstermiştir. Çünkü, ihraç ürünleri fiyatları üzerinde hem yerel krizin hem de dünya ekonomik krizinin birlikte ve eş zamanlı etkisi olmuştur. Bu

ihraç ürünlerinin başlıcaları tütün, pamuk, üzüm, incir ve fındık idi (Hatipoğlu, 1936: 30-32).

1920'lerin sonlarına doğru Türkiye ekonomisi iki önemli kanaldan dünya ekonomisindeki krizden etkilenmekteydi. Bunlar, dış ticaret ve dünya tarımsal ürün fiyatlarındaki dalgalanmalar ile yabancı ticari kredi hacmindeki daralmalardır. İncelenen dönemde dış ticaretin Türkiye milli geliri içindeki payı yaklaşık olarak %15 idi. İhracat değerinin ise %80'den fazlasını tarımsal ürünler oluşturmaktaydı. 1923-1929 döneminde toplam ihracat değerinin %55'i tütün, üzüm, fındık, incir ve pamuktan sağlanmaktaydı. Bu beş ürün içinde ihracat değeri en yüksek olan tütündü. 1920'lerde tütün tek başına toplam ihracat değerinin %24 ile %36'sı arasında değişen bir bölümünü sağlayarak en önemli ihraç ürünü durumundaydı (Silier, 1981: 51-52; Hatipoğlu, 1936: 36).

Dünya ekonomik krizinin kendini hissettirmeye başlaması ile birlikte, bir yandan Amerikalı ve Avrupalı tüccarların Türk tütünlerini çok düşük fiyatlara alabilmek için alımda acele etmeme kararı almaları, diğer yandan bankaların mal karşılığı verdikleri kredileri kesmeleri sonucu tütün ihracatı büyük ölçüde geriledi. 1926'da toplam ihracat değeri içinde %36 olan tütünün payı bir yıl sonra %27'ye düştü (Silier, 1981: 52). 1928 yılında önceki yıllardan devralınan tütün stoklarının büyüklüğü ve kredi darlığı bir çok yerli ve yabancı şirketin tütün alımlarını durdurmalarına neden olmuştur. Bu durumun sonucu köylünün elinde milyonlarca kilo tütün kalmıştır (Sarc, 1934: 51). 1927 ile 1932 yılı arasında geçen 5 yıl içinde tütün fiyatları %66 oranında bir düşüş göstermiştir. Tütün fiyatlarındaki düşüş daha önceki kadar olmasa da 1932'den sonra da devam etmiştir. Bu tarihlerde tütünün kilosu 20 kuruşa kadar inmiştir. Kriz öncesi tütünün 70-100 kuruş aralığında satıldığı göz önüne alındığında bu ürünün fiyatındaki düşüş daha iyi anlaşılmaktadır. Burada verilen fiyatlar büyük tüccarların alım fiyatlarıdır. O yıllarda Türkiye'de ihracatçı tüccarın alım fiyatlarıyla çiftçinin eline geçen fiyatlar arasında büyük farklar vardı. Örneğin İzmir yöresinde köylü kriz zamanında tütününü 10-15 kuruşa satmak zorunda kalmıştır (Hatipoğlu, 1936: 35; Tökin, 1934: 145). Hatta birçok köylü bu denli düşük fiyatlardan dahi tütününü satamamış, ürün ellerinde kalmıştır (Akşam, 1.8.1932). 1929-1932 yılları arasında Türkiye'nin başlıca ihraç mallarındaki fiyat düşüşleri fındık ve afyonda %73, incirde %52, tütünde %53, pamukta %48, üzümde %43 ve zeytin yağında %44 olmuştur (Tökin, 1934: 143).

Türkiye'de kriz döneminde tarımsal ürün fiyatları dünya piyasalarına göre daha hızlı düşerken, sanayi malları fiyatları çok daha yavaş düşme eğilimi göstermiştir (Hatipoğlu, 1936: 80). Örneğin 1927-1933 arasında dünya şeker fiyatı 22 kuruştan 8 kuruşa düşerken, Türkiye'de 50 kuruştan 40 kuruşa düşmüştür. Buna ilave olarak faiz ve tarımsal girdi fiyatlarının görece yüksekliliği ile vergi yükünün artması fiyat makasının köylü aleyhine iyice açılmasına neden olmuştur (Silier, 1981: 55; Hatipoğlu, 1936: 108). Kriz döneminde tarım ürünleri aleyhine dönen iç

ticaret hadlerindeki gelişmeler bu gerçeği daha açık bir biçimde ortaya koymaktadır. 1929'da iç ticaret hadleri 100 kabul edildiğinde 1930'da 68.9'a, 1932'de 52.5' ve 1933'de 48.1'e düştüğü görülmektedir (Silier, 1981: 58).

Kriz yıllarında köylü büyük ölçüde gelir kaybına uğramıştır. En çok gelir kaybına uğrayanlar hububat ve tiftik üreticileri olmuştur (Aktan, 1955: 310). Çünkü en büyük fiyat düşüşü bu ürünlerde görülmüştür. 1928-1929'da 13 kuruş olan buğday fiyatı 1932-33'de 4 kuruşa düşmüş, aynı yıllarda arpa 7.3 kuruştan 2.2 kuruşa gerilemiştir. Bu dönem başında 100 olan buğday fiyat endeksi 30.3'e arpanınki ise 29.5 düşmüştür (Bulutay-Tezel vd., 1973: Tablo Ek 1-2).

Dünya Ekonomik Krizinin Türkiye tarımı üzerindeki etkisi çok ağır ve yıkıcı olmuştur. Kriz öncesinde geliri pek yüksek olmayan bazı köylü işletmeleri, ailelerini geçindirebilecek kazanç elde edebiliyorlardı. Ancak, bu dönemde bile köylü, zaruret anlarında kullanabileceği ihtiyat amaçlı bir birikim oluşturamıyordu. Çünkü köylü işletmesinden çıkan fazla hasılat orta ticaretin eline geçiyor, veresiye alış verişi ilişkisi içinde eriyip gidiyor veya murabahacının kesesine giriyordu. Bununla birlikte bu durum krizden önce köylünün çoğu tarafından, kıtlık yılları hariç, pek o kadar hissedilmiyordu. Çünkü, köylü emeğinin karşılığında kıt kanaat bir geçim temin edebiliyordu. Ancak, kriz başladıktan sonra artık köylü toprağından geçimini sağlayacak bir gelir elde edememeye başladı. Bu nedenle zaten kıt olan sermayesini harcamaya mecbur kaldı; böylece Türk tarımı kazançlı bir sektörden olmaktan çıktı (Hatipoğlu, 1936: 81).

1923 yılından itibaren Türkiye tarımında belli başlı ürünlerin ekimi de verimi de artıyordu. 1924 ile 1928-29 yılları arasında buğday üretimi 1 075 287 tondan 1 961 000 tona, arpa üretimi 1 134 518 tondan 1 300 000 tona, pamuk üretimi 30 000 tondan yaklaşık 52 000 tona, fındık üretimi 18 000 tondan 1928'de 21 549 tona ve tütün üretimi 1923'de 980 tondan 1928-1929'da 39 800 tona yükselmiştir (Bulutay-Tezel vd., 1973: Tablo Ek 1,2,10,12,15). Bu olumlu gelişme kriz başlayınca kadar devam etti. Bazı tarım ürünlerinde üretim artışı fiyat düşüşü başladıktan sonra bir süre daha düşük hızla da olsa devam etmiştir. Bu durum, fiyatların düşmesiyle uğranılan gelir kaybını üretim fazlasıyla kapatmak umudundan kaynaklanmıştır. Bunun yanı sıra yakın gelecekte fiyatların tekrar iyileşeceği beklentisi vardı (Hatipoğlu, 1936: 82). Ancak, kısa bir süre sonra bu beklentiler boşa çıkınca, üretim durakladı ve bazı ürünlerin üretim hacimlerinde önemli miktarlarda daralmalar oldu. Örneğin, hububat üretiminde kriz döneminde az da olsa bir artış görülmesine karşın, ihracat ürünlerinden pamuk ve tütünün üretim miktarlarında büyük düşüşler yaşanmıştır. 1928-29'da 1 961 000 ton olan buğday üretimi 1932-33'de 2 073 000 tona çıkmıştır. Arpa üretimi aynı dönemde 1 300 000 tondan 1 383 000 tona yükselmiştir. Pamuk üretimi ise bu dönemde 51 700 tondan 23 800 tona, tütün üretimi de 39 800 tondan 29 100 tona gerilemiştir (Bulutay-Tezel vd., 1973: Tablo Ek 1,2,10,12).

Krizden önce tarım sektörü kârlı bir alan iken, krizle birlikte bu özelliğini yitirmiştir. Kriz öncesi küçük köylü işletmeleri bile büyük çiftlikler kadar olmasa da, tarımsal makine ve alet eksiklerini gidermeye ve imkanları ölçüsünde işletmelerini daha yeni aletlerle donatmaya çalışıyorlardı. Krizle birlikte çiftçilerdeki bu istek kaybolmuştur. Öyle ki, traktör ve modern makineler çürümeye terkedilmiştir. Türkiye’de krizin etkisiyle köylünün toprakla olan bağları gevşemeye hatta yavaş yavaş kopmaya başlamıştır. Köylü bu dönemde asgari geçimlik gelir dahi elde edemediği toprağını terk ederek başka geçim yolları aramak zorunda kalmıştır (Hatipoğlu, 1936: 86-87; Vedat Nedim, Cumhuriyet, 2 Kanunusani 1930). Bu dönemde ailesinin geçimini sağlamak, vergi ve kredi borcunu ödemek için demiryolu inşaatında çalışmak üzere bir çok köylü köyünü terk etmişti. 1932 yılında Orta Anadolu vilayetlerinde yapılan bir araştırma, erkekleri neredeyse tamamen boşalmış köyler tespit etmiştir. Devlet dairelerinde kapıcılık ve hademelik, özel kuruluşlarda hizmetçilik yapanların çoğu Orta Anadolu’nun çiftçi çocuklarıydı. Köyünü terk edip şehirde bu tür iş arayanların, bir iş için günlerce sıra bekleyenlerin sayısı normalin çok üstündeydi (Hatipoğlu, 1936: 87).

Dünya Ekonomik Bunalımının şiddetlendirdiği Türkiye tarımında yaşanan krizin bir diğer kötü etkisi de, köylünün satın alma gücünün büyük ölçüde düşmesiydi. Buhrandan önce tarım ürünleri fiyatlarının elverişli olduğu ve çiftçinin eline para geçtiği yıllarda, köylünün pazarla ilişkileri güçlenmeye başlamıştı. Bu dönemde köylü yarı kapalı ev ekonomisinden pazar ekonomisine geçiyordu. Çiftçi kendi işletmesinde ürettiği gıda maddelerini bol bol sarf ettiği gibi ihtiyaç duyduğu sanayi mallarını da pazardan satın alabiliyordu. İzmir, Adana, Samsun, Giresun gibi yörelerin köylülerinde kendi koşulları ölçüsünde lüks tüketim bile görülüyordu. Kriz başladıktan sonra köylü eskiden pazardan satın aldığı gıda maddelerinin çoğunu alamaz olmuş veya bunların tüketimini büyük ölçüde azaltmak zorunda kalmıştır. Şevket Raşit Hatipoğlu’nun yaptığı araştırmalara göre, kriz döneminde pazardan dönen köylülerin heybeleri boş veya içlerinde ancak çok gerekli bazı mallar bulunuyordu. Oysa eskiden köylü pazardan evine dolu heybeyle dönerdi. Kriz yıllarında köylü, daha önceki yıllarda olduğu kadar şeker tüketememekteydi. Bu nedenle Türkiye’nin toplam şeker tüketimi azalmıştı. Köylü bazı yıllarda pazardan istediği kadar tuz bile alamaz hale gelmişti. Kıbrıt köylerde tasarrufla kullanılmaktaydı. Bir çok köylü aydınlatma amaçlı petrol kullanmaktan vazgeçmiş, geceleri karanlıkta oturmak zorunda kalmıştır (Hatipoğlu, 1936: 97-98).

Krizin köylü üzerindeki etkisini hafifletmek için alınan önlemlere bakılacak olursa, 1929 yılında yükseltelen hayvanlar üzerinden alınan sayım vergisinde, köylünün ödeme gücünün üstünde olduğu anlaşılınca, 1931-1932’de indirime gidildi. Ancak, hayvan ve hayvansal ürün fiyatları daha da düşünce köylü tekrar bu verginin yüksekliğinden yakınmaya başladı. Köylü, sayım vergisini 1936 yılında ikinci bir indirim yapılınca kadar hayli yüksek düzeyde ödemeye devam etti (Hatipoğlu, 1936: 108; Önder, 1988: 126). Daha önce de belirtildiği gibi, Türkiye’de

kriz döneminde sanayi ürünleri fiyatları pek düşmemişti. Bu durum nüfusun çoğunluğunu oluşturan tarım kesimini zor durumda bırakmıştır. Örneğin, şeker ve tuz gibi iki temel gıda maddesi fiyatları kriz döneminde oldukça yüksek düzeylerde seyretmiş, köylü bu yüksek fiyatları söz konusu mallar için ödemek zorunda kalmıştır. Bu iki maddenin fiyatında ancak 1935 yılında az bir indirim yapılmıştır (Hatipoğlu, 1936: 109).

Köylü kriz öncesinde de bankalara ve murabahacılara borçlu durumdaydı. Krizle birlikte çiftçinin borç yükü arttı ve borçlarını ödeme gücü kalmadı. Bu borçların büyük bir kısmına karşılık gösterilen arazinin değeri düştüğü ve çiftçinin elinden alacak başka değerli şeyi bulunmadığı için Ziraat Bankası alacaklarını tahsil edemiyordu. Tahsil edilemeyen bu borçlar 1935 yılında çıkarılan 2814 sayılı kanunla zorunlu bir tecile tabi tutulmuştur (Düstur, III.Tertip, C.16, 1935: 729). 1933 yılında Ziraat Bankası faiz oranlarını %12'den %10'a düşürmüştür. Ancak, bir yandan ödenmeyen kredi borçları Banka'nın kredi hacmini daraltmış, öte yandan kriz döneminde geliri büyük ölçüde düşmüş olan köylü için, Banka'dan kredi alabilse bile, resmi faiz oranı hayli yüksek bulunmuştur. Tarımsal kredi hacmi bu dönemde ihtiyacın çok altındaydı. Bu durum ülkede insafsızca hüküm süren murabahanın daha da yaygınlaşmasına ve tefeci faiz oranlarının artmasına yol açmıştır (Hatipoğlu, 1936: 109; Yunus Nadi, Cumhuriyet, 2 Birincikanun 1934).

Kriz döneminde, yukarıda da belirtildiği gibi, fiyatı en çok düşen ürünlerden biri, üretimine ülke topraklarının yarısından çoğunun tahsis edildiği buğday idi. 1931 yılında köylü, ürettiği buğdayı iç piyasada 2-2.5 kuruşa satmak zorunda kalmıştı. İşin asıl kötü yanı, bu derece müthiş bir fiyat düşüklüğüne rağmen buğday piyasasındaki durgunluk nedeniyle çiftçinin ürünü satamayacak hale gelmişti (Hatipoğlu, 1936: 110). İşte piyasadaki bu tikanıklığı gidermek, buğday fiyatlarının düşmesini ve mevsimlik dalgalanmaları önlemek için Hükümet, buğday fiyatlarını düzenleme kararı almıştır. 3.7.1932 tarihinde 2156 sayılı Buğday Koruma Kanunu ile Hükümet, buğday alım satımını yapmak üzere Ziraat Bankası'nı görevlendirdi. Bu kanuna göre buğday alım satımından doğacak yıllık bir milyon liraya kadar olan zararlar devlet bütçesinden karşılanacak, kâr edilmesi durumunda ise bu paralarla silo ve depolar inşa edilecekti (Resmi Gazete, 10 Temmuz 1932, Sayı: 2146). Kanunun uygulanması ile görevlendirilen Ziraat Bankası, bu amaçla 1932 yılında 11 alım merkezi açtı ve buğdayın kilosunu hükümetçe tespit edilen fiyattan, 5.5 kuruştan satın almaya başladı. Bu fiyat, cins ve kalite gözetmeksizin ve yöresel farkları dikkate almaksızın bütün ülke için tespit edilmiş bulunuyordu. Bu uygulama nedeniyle iyi kaliteli buğdayları pek az fiyat farkı ile tüccarlar toplamıştır (Aktan, 1955: 290-291). İlk yıl Banka'nın alımları gecikti ve etkinliği çok sınırlı kaldı. Bunun nedeni buğday üreticisinin pazarla ilişkisinin yeterince gelişmemiş olması, çiftçilerin aracı tüccarlara borçlu olmaları ve Ziraat Bankası'nın buğday alımlarının köylü tarafından şüphe ile karşılanması idi. Köylü, Banka tarafından satın alınan buğday bedellerinin ödenmeyen vergilere veya

Ziraat Bankası borçlarına mahsup edileceğinden korktuğu için Banka'ya buğdayını satmaktan kaçındı. Bunun üzerine hükümet, satın alınan buğdayların bedellerinin vergilere, Banka borçlarına mahsup edilmeyeceği ve satış bedelinin tamamının çiftçiye ödeneceğine ilişkin açıklama yapmak zorunda kaldı (Hatipoğlu, 1936: 111). Yasanın ilk uygulama yılında devlet alımlarının etkisi sınırlı kaldığından alım merkezleri bulunmayan yerlerde buğdayın kilosu 2.5-3.5 kuruş arasında kaldı. Tüccarlar bu durumdan yararlanmaya çalıştılar ve ucuza aldıkları buğdayı Banka'ya resmi fiyattan satmaya kalktılar; fakat bu girişimleri kısa sürede önlendi (Aktan, 1955: 291).

1933 ile 1935 yılları arasında buğday alım merkezlerinin sayısı yıldan yıla artırılarak 66'ya çıkarıldı. Bu yıllar içinde satın alınan buğdaylar iki kaliteye ayrılarak iki ayrı fiyat tespit edildi. Normal buğday için kiloda 5 kuruş ve ekstra buğday için 5.5 kuruş olarak belirlenen fiyatlar izleyen yıllarda 3.8 ve 4.25 kuruşa düşürülmüştü. 1935 yılında kuraklık dolayısıyla ürün kıt olunca piyasa fiyatı yükseldi ve Banka'nın alımları azaldı. Devlet adına buğday alım satımının mali külfeti, 29 Mayıs 1934 tarih ve 2466 sayılı "Buğday Koruma Karşılığı Kanunu" gereğince un ve un mamulleri üzerine konulan bir vergi ile tüketicilere yüklendi.

İlk uygulama yıllarında Ziraat Bankası'nın alımları buğday fiyatlarını daha fazla düşmekten korumuş ve özellikle ürününü satma imkanını bulan çiftçilere faydalı olmuştur. Fakat, alımların sınırlı kalması, fiyatların hissedilir derecede yükselmesine imkan vermemiş ve buğday üretim artışını uyardırmamıştır. Buğday koruma önlemlerinin ikinci etkisi fiyatlardaki mevsimlik dalgalanmaları azaltmasıdır. Fakat, Banka 1935 yılında alımlarını azaltınca fiyat dalgalanmaları yine görülmeye başladı. Bu önemli iki etkinin yanı sıra buğday koruma uygulamasının köylünün psikolojisi üzerinde olumlu tesiri de görülmüştür. Çünkü, Hükümetin çiftçinin içinde bulunduğu zor durumu takdir ederek yardım girişiminde bulunması köylünün üretim şevkinin kırılmasını önlemiştir (Sarc, 1934: 288). Ayrıca, tanzim satışlarıyla tüketim merkezlerinde anormal fiyat yükselmelerinin önlendiği, bu tedbirlerin Hükümetin muhtaç çiftçilere ve göçmenlere tohumluk dağıtma işini kolaylaştırdığı ve ihracatı teşvik ettiği ve son olarak, bu stoklarla ordunun ihtiyaçlarının güvenle ve kolaylıkla sağlandığı belirtilmelidir (Güray, Yurtmen, 1937: 180-182).

Osmanlı Devletinin son yıllarında birkaç yabancı alıcı firmanın Türkiye'nin kuru incir ve üzüm, fındık ve tütün gibi önemli ihraç ürünlerinin piyasasına hakim olması durumu, 1920'lerde de sürdü. Bu ürünleri üretenler daha ürün dalında ya da tarlada olgunlaşırken, kredi bulamadıkları için, mallarını alacak tacirlerden avans alır, bunlarla a livrer satış ilişkisine girerlerdi (Cumhuriyet, 7 Mayıs 1929). Böylece köylüler üstünde nihai fiyatın tespiti konusunda büyük bir pazarlık avantajı elde eden tacirin kendisi ise, Türkiye piyasalarından bu malları alan birkaç yabancı şirkete, belirli mukavelelerle bağlanmış olurdu. Bu durumda az sayıdaki bu yabancı şirketler, hem bu ürünlerin o yılki piyasa fiyatlarını hem de yerli tacir-

lerin kar paylarını adeta dikte etme gücü kazanırdı. Örneğin, İzmir ve Samsun yörelerindeki on binlerce tütün üreticisi, kendilerine önceden bir miktar avans veren birkaç Amerikan ve İtalyan firmasının elinde oyuncak gibiydi. Fındık piyasasında da, diğer tarımsal ihraç ürünlerinin piyasalarında da benzer durumlar söz konusuydu (Tezel, 1994: 403). Türk köylüsünün ürününe sahip olması, emeğinin karşılığını alabilmesi için etkin bir şekilde çalışacak tarım kredi ve tarım satış birliklerine ihtiyaç vardı. Çiftçi ihtiyaç duyduğu krediyi yukarıda belirtildiği gibi, ürününü önceden satması karşılığında ya tüccardan sağlamakta ya da tefeciden yüksek faizle borç almaktaydı. Kredi kurumlarının henüz yeterince gelişmemiş olması çiftçiyi bu iki kötüden birini seçmek zorunda bırakmaktaydı. Tüccar önceden avans vererek bağladığı ürünü piyasa fiyatının altındaki bir fiyattan üreticiden almaktaydı. Tefeci ise mevcut yasal faizin en az üç-dört katı faiz karşılığı borç vermekteydi. Her iki tür kredi ilişkisinde de çiftçinin ürettiği iktisadi değere tüccar veya tefeci tarafından el koyulmaktaydı.

Tefeciliğin (murabahacılığın) ülke çapında yaygınlığı devlet yöneticilerini de rahatsız etmekteydi. Köylünün tefeci baskısından kurtulması için kredi ve satış örgütlerinin kurulmasına kaynaklık edeceği umulan 498 sayılı yasa 1924 yılında, İtibarı Ziraî Birlikleri Kanunu adıyla çıkarılıp yürürlüğe koyuldu (Düster, III Tertip, C.5, 1924: 1090). Ancak, bu yasaya dayanılarak herhangi bir kredi ve satış örgütü kurulamamıştır (Cevdet Nasuhi, 1931: 1934). Bu yasanın ardından 1929'da zirai kredi kooperatifleri kurulması hakkında 1470 sayılı yasa çıkarılmıştır (Düster, III Tertip, C.10/2, 1929: 1527). Bu kanun yürürlükte kaldığı altı yıl süresince ülke genelinde bir çok tarım kredi kooperatifi kurulmuştur. 1935 yılında Tarım Kredi ve Tarım Satış Kooperatifleri kanunları yürürlüğe girmesiyle kooperatifçilik faaliyetleri hız kazanmıştır. Ancak, incelenen dönemde, bütün bu çabalara rağmen kredi ve pazarlama örgütleri sayı ve etkinlik açısından ülke ihtiyaçlarını karşılamamanın çok uzağında idi. Bu yüzden köylü ihtiyaç duyduğu krediyi resmi kredi kuruluşlarından ziyade şahıslardan, daha çok da tefecilerden sağlamaktaydı (Düster, III Tertip, C. 16, 1935: 1651-1658; Cumhuriyet, 11 Mayıs 1929; Yunus Nadi, Cumhuriyet, 13 Nisan 1930).

Türkiye tarımında yaratılan değer büyük bir bölümü küçük üretici köylü ailelerinin üretimiyle ilişkili olduğu için, tefecilerin faiz gelirleri tarımsal iktisadi fazlanın sahiplenilmesinde önemli bir rol oynuyordu. Tefeciliği çok kere, kırsal kesimle ilişkili tacirler ya da büyük arazi sahipleri yaptığı için, tarımsal kredi sorununu, köylünün mübadele, kredi ve üretim ilişkileri içinde ezilmesinde can alıcı bir rol oynuyordu. 1931'de toplanan Birinci Ziraat Kongresi'ne sunulan raporlar ve tebliğler, tefeciliğin sadece ihraç ürünleri üreten bölgelerde değil, bütün ülke çapında yaygın olduğunu gösteren, köylülerin tefeciler karşısında sürekli olarak borçlu kalmasına yol açan kredi ve faiz uygulamalarının köylüleri perişan eden, yoksullaştırıcı ve mülksüzleştiren sonuçlarını anlatan örneklerle doludur (Tezel, 1994: 408; Hatipoğlu, 1936: 90-91). Köylülerin kredi ihtiyaçlarının karşılanmasın-

daki başlıca kaynak, ilişkili oldukları tacirlerdi. Bunlardan aldıkları borçlara uygulanan yıllık faiz hadleri, bazı hallerde %100'ü aşıyordu (Atasağun, 1943: 166-167; Fazıl, 1931: 2450-2451). Fakir köylülerin bu yüksek faizlerle tefecilerden aldığı borçlar özellikle 1927 kuraklığı ve 1929 buhranı gibi doğal afet ve iktisadi krizlerde, binlerce köylünün arazi varlığını yitirmesiyle sonuçlanıyordu. Bu olaylara o yıllarda Kadınhan' da tanık olan bir stajyer hakimin anlattıkları, tefeciliğin köylüyü toprağından koparmasını net bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Umumi Harp yoksulluğu üstüne Kurtuluş Savaşının tabii sıkıntıları geldi... Yurt kurtuldu, sağ kalan Mehmetçikler köylerine döndüler. Parasızdılar... çıplaktılar. İlk işleri kasabadan giyecek tedariki oldu. Dükkancılar da ... veresiye pahalı mal satarak kazanacaklardı. Köylüler, katile katile çarşıya borçlandılar... 927 senesine kadar yıllar iyi gitti... borçlarını ödeyebiliyorlardı. Votka ki, o mahut kuraklık geldi, artık köylü giyecekten vazgeçti, boğaz kavgası başladı... Tüccarın elinde buğday vardı. Onu bir sene evvel köylüden alacak yerine almıştı. Köylüler tüccarlara yalvardılar... gelecek sene bire üç vermeye razıyız dediler... 929 senesinde köylünün katmerleşen borçlarını ödemek imkanı olmadı. Mahsul vardı, fiyatlar... düşüktü... Köylü buğdayı alırken pahalı satın almıştı... Bir kilesinin borcunu üç kilenin değeriyle ödeyemedi. Tüccar da icra kanununa dayandı. Ektiği tohumu alamayan... köylülerin borçlarına, bu sene de icra masrafları...harçları biniyor... Daha şimdiden Ankara'ya, Eskişehir'e giden köylüler var” (Yalçın, 1933: 431-432'den aktaran Silier, 1981: 42).

İncelenen dönem için köylü ile tefeci-tüccar ilişkisinin en canlı örneklerinden bir diğeri, olayları çok iyi gözlemleyen biri olarak Şevket Raşit Hatipoğlu vermektedir:

“Köylünün kasabada veya şehirde tanıdığı tüccar dostu yanında bir veresiye alış hesabı vardır. Köylünün yıl boyunca satın aldığı emtia en yüksek fiyatlarla bu hesaba geçirilir. Bundan başka köylünün satın aldığı emtianın sermayesi için de ayrıca bir faiz hesaplanır. Diğer taraftan köylü başı sıkıştığı zamanlarda bu dost tüccardan bin minnetle ve yine bir murabaha faiziyle para da alır. Bu suretle bir iktisat yılının sonunda köylünün tüccara olan borcu harmanları kadar kabarır... Köylü harman sonunda mahsulünü kasabada veya şehirde borçlu bulunduğu bu ahbap tüccara satmaya mecburdur. Zira veresiye alış bu şartla yapılmıştır. Bu sebepten o, mahsulü ister istemez, en aşağı fiyatla ve en hileli tartılarla bu tüccar dostuna teslim etmeye mecburdur... Bu suretle bir yandan evvelce satın alınan emtianın fahiş fiyatla hesaba geçirilmesi ve öte yandan bu emtianın sermayesi için bir murabaha faizinin kaydedilmesi yüzünden kabaran borçlarını köylü bütün mahsulünü verdikten sonra da ödeyemez, daha bir kısım borç tıpkı bir maya gibi gelecek seneye devredilir... bu hal bir gün, yıllanmış ve altından kalkılamayacak derecede kocaman bir yığın teşkil eden borçları ödemek için köylünün arazi ve istihsal vasıtalarının satılmasına kadar devam eder... Veresiye alışlarla biriken borçlarını, harman sonunda ödeyebilenler ise, ömürleri boyunca kasabadaki tüc-

carlar hesabına çalışan kimselerdir... murabaha Türkiye’de köylü iktisadının hayat usaresini yıllar ve yıllardır emip sömüren bir sülüktür” (Hatipoğlu, 1939: 104-105, 108).

1930’larda küçük üretici tüketim ve üretimine ait zorunlu harcamalarını ancak kredi alarak veya diğer şekillerde borçlanarak karşılıya biliyorlardı. Küçük köylülüğün çoğu yetiştirdikleri ürünün tamamına yakını satmak veya borçlu oldukları tüccara, tefeciye teslim etmek zorundaydı. Bir yandan çiftçilerin giderek artan borçluluk durumu, diğer yandan karşılardaki tüccar ve murabahacı grubun güçlülüğü alım fiyatının alabildiğine düşük tutulmasına, buna karşı kredi koşullarının da çok ağır olmasına yol açmaktaydı (Silier, 1981: 93). Bu şartlarda üreticinin tüccardan satacak olduğu ürüne karşılık avans alması, zorunlu harcamalarını karşılaması yönüyle ona geçici bir rahatlık sağlasa da çiftçinin malının yok pasına elinden çıkmasına neden oluyordu. Köylü borç yükü altında ezildiğinden ürünü daha yüksek fiyatla satabilmek için bekletmiyor, ya kendisi satmak zorunda kalıyor veya alacaklıları sattırıyordu (Karınca, Sayı 4, Eylül 1934: 19; Cumhuriyet, 30 Mayıs 1935; Tefik Dünder, 1931: 1984). Köylü borçlarını ödeyemeyecek hale geldiğinde üretim araçlarını ve toprağını da satmak zorunda kalıyordu. İsmail Hüseriv’in kaydettiklerine göre, şehir ve kasabalarda oturan tüccar, esnaf, serbest meslek erbabı kimseler, ödenmeyen borçlar mukabilinde köyde toprak sahibi olmuşlardır. Köyde birikmesi gereken milli sermaye şehir ve kasabalarda toplanmıştır. Başka ülkelerde şehir ve kasabalarda biriken bu sermayeler, sanayiye, ticarete yahut diğer bir iş sahasına aktığı halde Türkiye’de pek karlı olan murabahacılık sahasında kullanılıyordu. Köyde üretilen fazla kıymetler şehir ve kasabaya gelir ve oradan murabaha kanalıyla tekrar köye dönüyordu (Tökin, 1932b: 14).

Murabahacılığın en yıkıcı olanı, borç ödenmeyince gayri menkulün tefeciye intikal ediydi. Örneğin, faizin %600’lere kadar yükseldiği Armutlu’da yüz binlerce liralık bahçe ve tarlalar gayet az bir para karşılığında murabahacılara ipotek edilmiş ve mal sahibi borcunu ödeyemeyince bu gayri menkullerin hepsi tefecilerin mülkiyetine geçmiştir. Ordu’da da faiz aylık %3 ila %7 gibi çok yüksek düzeylerdeydi. Bu yörede borcunu veremeyenin gayri menkulünü almak adet olmuştu. Giresun’da üreticilerin önemli bir kısmı borçlarını ödeyemedikleri için bahçelerini tefecilere devretmişler, daha önce kendi mülkü olan fındık bahçelerinde çalışan ortakçı veya işçi durumuna düşmüşlerdir (Tökin, 1932a: 32).

1923-1935 döneminde Türkiye tarımında tefecilik, büyük toprak sahibinin rant gelirin, yine büyük toprak sahibi ve tüccarın ticari kazancının yada diğer biçimlerde elde ettikleri parasal sermayenin en hızlı arttırdığı bir alan olmuştur. Büyük toprak sahipliği, tüccarlık ve tefecilik o kadar iç içe geçmiş ki, genellikle bu fonksiyonun en az ikisi, bazı durumlarda da hepsi aynı kişilerde birleşmiştir. Murabahacılık kavramının halk arasında “vurgunculuk” ile eş anlamlı kullanılmasının başlıca nedeni de bu alanda parasal birikimin diğer alanlara göre çok daha kısa sürede olağanüstü bir hızla büyümesiydi. Yine murabahacılık, yukarıda da işaret edildiği

gibi, bu dönemde köylünün topraksızlaşmasına ve toprakların toplulaşmasına, diğer yollara göre en hızlı hizmet eden bir mekanizma olmuştur (Silier, 1981: 94; Avcıoğlu, 1969: 297).

SONUÇ

Araştırma ve incelemeye konu olan dönemde, tarımsal üretimin büyük kısmı küçük ve orta ölçekli aile işletmeleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Ülke tarımında küçük köylü işletmeleri hakim durumdaydı. Büyük toprak sahiplerinin çoğu, arazilerini kendileri işletmiyorlardı. Bunlar arazilerini daha çok, küçük parçalara bölerek, ortakçılık yoluyla işletiyorlar veya kiraya veriyorlardı. Tarım ürünleri fiyatlarının düşük, emeğin ve sermayenin kıt olduğu bir tarım sektöründe, geniş toprakların sahipleri tarafından kapitalist yöntemlerle işlenmesi ekonomik olmadığı gibi, pek de mümkün değildi.

Bu dönemde tarımla uğraşan köylü ailelerinin yaklaşık yarısının sahip oldukları araziler aile işgücününün değerlendirilmesine yetecek kadar büyük değildi. Bu durum kaynak dağılımını ve kullanımını olumsuz yönde etkilemiş, tarım sektöründe üretim artışını sınırlandırıcı bir faktör olmuştur. Cumhuriyet hükümetleri ele alınan dönemde, topraksız ve toprağı yetersiz çiftçi ailelerine önemli sayılabilecek miktarlarda arazi dağıtmıştır. Fakat, buna rağmen köylü, büyük toprak sahiplerinin arazilerinde ortakçı, işçi vb. statülerde çalışmaktan kurtulamamıştır. Çünkü, toprak dağılımını düzenlemek için ülkede kapsamlı bir toprak reformu yapılamamıştır. Köylü, bir yandan büyük arazi sahiplerine toprak rantı ödemediği, diğer yandan veresiye alışveriş ve kredi ilişkileri içinde olduğu tüccar ve tefeciye ürettiği iktisadi fazlayı kaptırdığı için yoksulluktan kurtulamamıştır. İncelenen dönemde, Hükümet Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarım kredi ve pazarlama örgütleri kurulmasını teşvik eden yasalar çıkarmıştır. Bu yöndeki çabalar, 1929 yılından sonra meyvelerini vermeye başlamış ve 1930'ların ikinci yarısından itibaren kredi ve pazarlama kooperatifleri daha sağlam yasal temellere dayandırılarak ülke çapında yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ne var ki, ele alınan dönemde, köylü ihtiyaç duyduğu kredinin çoğunu murabahacıdan sağlamakta, ürününü de pazarlama örgütlerinin yokluğu yüzünden, piyasa fiyatının çok altındaki fiyatlarla tüccara satmak zorundaydı. Kıtık yıllarında ve Dünya Ekonomik Krizi döneminde söz konusu üretim, mübadele ve kredi ilişkileri içinde köylünün yoksullaşma ve mülksüzleşme süreci hızlanmıştır.

KAYNAKLAR

- Aktan, Reşat, Türkiye’de Ziraat Mahsulleri Fiyatları, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1955.
- Ataşağın, Yusuf Saim, Türkiye’de Ziraî Borçlanma ve Ziraî Kredi Politikası, Kenan Matbaası, İstanbul 1943.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I, TBMM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1938), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1945.
- Avcıoğlu, Doğan; Türkiye’nin Düzeni (Dün, Bugün, Yarın), Bilgi Yayınevi, İstanbul 1969.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun ve Türkiye’de Ziraî Bir Reformun Ana Meseleleri”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, C: VI, Sayı: 1-2, Ekim 1944-Ocak 1945, ss. 54-145.
- Barkan, Ömer Lütfi, Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1980.
- Bayur, Yusuf Hikmet, Türk İnkılap Tarihi, C.3, TTK Yay. Ankara, 1967.
- Bilgemre, Kadri, “Doğu Anadolu Kırmızı Sığırlarında Vücut Yapılışı”, Ziraat Dergisi, Sene: 1, Sayı: 1, 1940, ss. 24-33.
- Bulutay, Tuncer-Tezel, Yahya S.-Yıldırım, Nuri; Türkiye Milli Geliri: 1923-1948, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay., Ankara, 1973.
- Cevdet Nasuhi, “Ziraî Kooperatifçiliğimiz”, 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1931, ss. 1930-1951.
- Cumhuriyet Gazetesi, 18 Eylül 1924.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, 1927 Tarım Sayımı, Ankara 1970.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, Türkiye’de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Ankara 1973.
- Dinler, Zeynel, Tarım Ekonomisi, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa 1996.
- Düstur, III. Tertip, C.16, 1935, Sayfa: 729.
- Eldem, Vedat, Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, TTK Yayınları, Ankara 1994.
- Fazıl, “Ziraî Kredi”, 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1931, ss. 2428-2462.
- Gökköl, Mirza, Türkiye Buğdayları, C: I, T.C. Ziraat Vekâleti Yayınları, İstanbul 1935.
- Güran, Tevfik, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910” İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Yıllığı 1987, Sayı: I, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul 1988, ss. 225-303.
- Güray, Atif-Yurtmen, Vahdi, Buğday Krizinde Türkiye, Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara 1937.
- Hamid Sadi, İktisadi Türkiye, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yay., İstanbul, 1932.
- Hatipoğlu, Şevket Raşit; Türkiye’de Ziraî Buhran, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Yay., Ankara 1936.
- Hatipoğlu, Şevket Raşit, Ziraat Aleminden Vakıalar ve Düşünceler, Dönüm Neşriyatı, Ankara 1939.
- İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Borçlanma Şekilleri”, Kadro, Sayı 3, Mart 1932a.
- İsmail Hüsrev, “Türkiye Köy İktisadiyatında Toprak Rantı”, Kadro, Sayı 4, Nisan 1932b.
- İsmail Hüsrev, Türkiye Köy İktisadiyatı, Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, İstanbul 1934.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1932-1933, C: 6, Ankara 1933.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı 1940-1941, C: 12, Ankara 1941.
- İstatistik Umum Müdürlüğü, İstatistik Yıllığı, C. 3, 1930, Ankara 1930.
- Kazgan, Gülten, Tarım ve Gelişme, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1977.
- Keyder, Çağlar, Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

- Önder, İzzettin, "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", Türkiye'de Tarımsal Yapılar, Der.: Şevket Pamuk, Zafer Toprak Yurt Yayınları, Ankara, 1988, ss. 113-133.
- Pamuk, Şevket, Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.
- Pamuk, Şevket, Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1993.
- Resmi Gazete
- Sarc, Ömer Celal, Ziraat ve Sanayi Siyaseti, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Talebe Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1934.
- Silier, Oya, Türkiye'de Tarımsal yapıların Gelişimi (1923-1938), Boğaziçi Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.
- Tayşi, Vamık, "Türkiye'de Kuraklık Felaketi ve Onunla Mücadele İmkanları", Ziraat Dergisi, Sene: 1, Sayı: 1, 1940, ss. 10-14.
- TBMM Zabıt Ceridesi.
- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim, "Devletçilik Dönemi Tarım Politikaları (Modernleşme Çabaları)", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Der.: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 37-89.
- Tevfik Dünder, "Ziraat ve Kooperatif", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1931, ss.1982-1986.
- Tevfik Süleyman, "Karasığır ve Manda", 1931 Birinci Ziraat Kongresi İhtisas Raporları, Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1931, ss. 1750-1762.
- Tezel, Yahya Sezai, Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi: 1923-1950, Üçüncü baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994.
- Toprak, Zafer, "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler 1900-1950", Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000), Der.: Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Yurt Yayınları, İstanbul, 1988, ss. 19-35.
- Yunus Nadi; "100 Milyon", Cumhuriyet, 13 Nisan 1930.
- Yunus Nadi, "Köyleri Kalkındırmakta Ziraat Bankasının Oynayacağı Rol", Cumhuriyet, 2 Birincikanun, 1934.
- Yusuf Mazhar, "Şark Vilayetlerinden Mektuplar", Cumhuriyet, 25.8.1925.
- Zhukovsky, P., Türkiye'nin Ziraî Bünyesi, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Neşriyatı, Ankara 1951.

